

Algunes consideracions sobre la legitimació de la intervenció penal en matèria de prevenció de riscos laborals¹

JUAN CARLOS HORTAL IBARRA

Professor de dret penal de la Universitat de Barcelona

69

1. INTRODUCCIÓ

Durant l'any 1999 es van registrar a Espanya 856.286 accidents laborals amb baixa durant la jornada de treball, és a dir, sense comptar els accidents *in itinere*, dels quals 11.771 van ser greus i 1.104 mortals, accidents que van motivar la pèrdua de 21,9 milions de jornades laborals, fet que va suposar un cost de més de 2 bilions de pessetes.² El 65 % dels treballadors manifesta que el seu lloc de treball presenta algun risc d'accident, percentatge que sobrepassa el 80 % quan es tracta d'un treballador de la construcció (87,4 %) i del metall (82 %).³ Aquestes dades concises però esclaridores ens ajuden a corroborar un fet evident: davant la

1. Abreviatures utilitzades: ADPCP, Anuario de Derecho Penal y Ciencias Penales; AL, Actualidad Laboral; AA, Aranzado Administrativo; Ar., Aranzadi (penal); CE, Constitució espanyola de 1978; CP, Codi penal (LO 10/1995); CDJ, Cuadernos de Derecho Judicial; CPC, Cuadernos de Política Criminal; EPCr, Estudios Penales y Criminológicos; ET, RDL 1/1995, Estatut dels treballadors; FGE, Fiscalia General de l'Estat; FJ, Fonament Jurídic; LGSS, RDL 1/1994, Llei general de la seguretat social; LH, Llibre homenatge; LISOS, RDL 5/2000, Llei d'infraccions i sancions de l'ordre social; LPRL, Llei 31/1995, de prevenció de riscos laborals; Pte., Ponent; RDL, Reial decret legislatiu; RFDUC, Revista de la Facultat de Derecho de la Universidad Complutense; SAP, Sentència Audiència Provincial; STS, Sentència del Tribunal Suprem; STSJ, Sentència del Tribunal Superior de Justícia;

2. Xifres que s'han elevat el 2001, en el qual es van registrar un total de 946.600 accidents laborals amb baixa durant la jornada de treball, dels quals 12.086 van ser greus i 1.030 mortals, accidents que van motivar la pèrdua de 24,1 milions de jornades laborals. Dades extretes de les estadístiques sobre sinistralitat laboral aparegudes a la pàgina web del Ministeri de Treball i Afers Socials: www.mtas.es.

3. Percentatges de la III Enquesta Nacional de Condicions de Treball realitzada pel Ministeri de Treball i Afers Socials i que han augmentat significativament, com demostra la IV Enquesta Nacional de Condicions de Treball, en què el percentatge de treballadors enquestats que afirma tenir riscos en el seu lloc de treball s'ha elevat fins al 74 %, percentatge que s'aproxima al 100 % quan es tracta de treballadors de la construcció (97,8 %) o el metall (89 %). Sobre aquesta qüestió *vid.* la pàgina web del Ministeri de Treball i Afers Socials.

importància que ha adquirit en la nostra societat la sinistralitat laboral, l'Estat ha d'intervenir amb tots els instruments de què disposa i, especialment, amb el dret, a fi de reduir-los fins a uns límits socialment tolerables. I en aquest context cal que ens preguntem quin és el paper que pot i/o ha de complir el dret penal —com l'instrument més contundent de què disposa l'Estat— en aquesta tasca. Es tracta d'una pregunta amb una solució que passa inexorablement per l'examen de dues qüestions íntimament relacionades: constitueix la prevenció de riscos laborals un bé jurídic mereixedor de protecció penal? I si ho és, resulta en general la seva intervenció més eficaç que la resta de mecanismes previstos en la normativa extra-penal? Abans de respondre aquests interrogants, iniciaré aquest treball amb una breu exposició de les diferents posicions que manté la doctrina pel que fa al bé jurídic penalment protegit en l'actual delictes contra la seguretat i la higiene en el treball que recull l'art. 316 i seg. CP.

2. POSICIONS DOCTRINALS EN RELACIÓ AMB EL BÉ JURÍDIC PENALMENT PROTEGIT EN EL DELICTE CONTRA LA SEGURETAT I LA HIGIENE EN EL TREBALL (ART. 316 I SEG. CP)

A grans trets, en el marc de la doctrina jurídicopenal es poden observar dues posicions relatives a la qüestió del bé jurídicopenalment protegit en el delictes contra la seguretat i la higiene en el treball, recollit a l'art. 316 CP:

- a) aquells autors que entenen que el bé jurídicopenal directament protegit és la vida, la integritat física i la salut dels treballadors⁴ i
- b) aquells altres que mantenen que es protegeix la seguretat dels treballadors com a bé jurídic supraindividual autònom respecte a aquests béns jurídics individuals.⁵

La primera de les interpretacions té l'origen en la caracterització dels delictes de perill com un simple avançament de la barrera de protecció dels béns jurídics individuals, plantejament que, com ha manifestat un important sector doctrinal comporta *de facto* la negació de l'autonomia dels béns jurídics supraindividuals i la seva configuració com a delictes presumptes o formals.⁶ Efectivament, els autors que mantenen aquesta tesi es mostren totalment contraris a l'acceptació

4. En aquest sentit, en la doctrina jurídicopenal, entre d'altres, Lascurain, Juan Antonio (1994, p. 110 i seg.); Terradillos, Juan (1997, p. 160 i seg.); Subijana, Ignacio (2001, p. 95); Aguado, Sara (2002, p. 79 i seg.); Martínez-Buján, Carlos (2002, p. 538 i seg. i 626 i seg.); en la doctrina jurídicolaboral, entre d'altres, Barbancho, Fernando, Rivas, Pilar i Purcalla, Miguel Ángel (1999, p. 27).

5. En aquest sentit, en la doctrina jurídicopenal, entre d'altres, Arroyo, Luis (1981, p. 49 i seg., 1988, p. 154 i seg.); Navarro, Fernando (1998, p. 29); de Vicente, Rosario (2001, p. 69 i seg.); Serrano-Piedecasas, José Ramón (2002, p. 95); en la doctrina jurídicolaboral, entre d'altres, Rivero, Juan (1996, p. 696 i seg.); Bartomeus, Daniel (1998, p. 238 i seg.).

6. En aquest sentit, entre d'altres, Méndez, Cristina (1993, p. 34 i 159); Corcoy, Mirentxu (1999, p. 207 i seg.); Gracia, Luis (2002, p. 391 nota 270); Górriz, Elena (2003, p. 624 i 652 i seg.).

de la seguretat dels treballadors com un bé jurídic mereixedor de tutela pròpia i se li assigna una funció purament complementària dels béns que constitueixen, en la seva opinió, l'autèntic fonament de la intervenció del dret penal en l'àmbit de la prevenció de riscos laborals: la protecció de la vida, la integritat física i la salut del treballador.⁷ Certament, per bé que consideren que en el delictes contra la seguretat i la higiene es protegeix un interès de caràcter supraindividual o col·lectiu, el vinculen no amb l'objecte jurídic tutelat sinó amb els titulars d'aquest objecte, és a dir, el col·lectiu format pels treballadors com a grup necessitat d'una protecció especial.⁸ D'altra banda, la segona de les posicions existents en la nostra doctrina prové de la proposta formulada per Arroyo Zapatero, el qual en vista de la interpretació de l'art. 348 bis a) —precedent legal de l'actual art. 316 CP— defensava que el bé juridicopenalment protegit en aquest article era la «seguretat dels treballadors», entesa com a «absència de riscos per a la vida i la salut del treballador dimanants de les condicions materials de prestació de treball».⁹ Caracterització que, tot i que gaudeix actualment d'un ampli reconeixement, tant en la doctrina¹⁰ com en la jurisprudència,¹¹ i que en el seu moment va suposar un notable avenç en reconèixer l'autonomia del bé jurídic supraindividual «seguretat dels treballadors» i superar la seva configuració com un simple avançament de la barrera de protecció dels béns jurídics individuals (vida, integritat física i salut del treballador), no ha estat suficientment desenvolupada i fonamentada com per contrarestar les crítiques dels qui l'han titllat de formalista.

Quant a la primera de les posicions descrites entenc que si bé és cert que no es pot negar que, en última instància, en el delictes que recull l'actual art. 316 CP s'estaria protegint la vida, la integritat física i la salut de la persona del treballador, no és menys cert que aquests béns juridicopenals individuals constitueixen l'objecte jurídic propi dels clàssics delictes d'homicidi i lesions imprudents recollits respectivament en els art. 142 i 152 CP. Davant d'això ens hauríem de plantejar la possibilitat de si juntament amb aquests interessos personals s'estaria tutelant un altre bé juridicopenal de caràcter supraindividual com la «seguretat en el treball». Ben al contrari, el corrent doctrinal que identifica la «seguretat en el treball» com a únic bé juridico-

7. En aquest sentit, entre d'altres, Terradillos, Juan (1997, p. 160 i seg.); Martínez-Buján (2002, p. 533) que parteix de la consideració de la «seguretat i la higiene en el treball» com un bé jurídic espiritualitzat, conclou que «... no se tutela como un bien jurídico autónomo o propio, sino en la medida en que va ineludiblemente referido a genuinos bienes jurídicos individuales o individualizables, como son la vida, la salud o la integridad física de los trabajadores». En aquesta línia es poden emmarcar igualment aquells pronunciaments jurisprudencials, entre d'altres, la SAP Guadalajara 25-06-1998 (Ar. 3418; Pres. Serrano Frías) en les quals s'assenyala com el bé juridicopenal protegit en l'art. 316 CP «... es la seguridad e higiene en el trabajo vinculados a la vida, salud e integridad física de los trabajadores...» (FJ 1r).

8. En aquest sentit, entre d'altres, Martínez-Buján, Carlos (2002, p. 638 i seg.); Terradillos, Juan (1997, p. 161).

9. En aquest sentit, Arroyo, Luis (1988, p. 154 i seg.); tesi que ja es va apuntar per l'autor en la qual va constituir la seva tesi doctoral (1981, p. 49 i seg.) quan el dret penal encara no havia intervingut en l'àmbit de la seguretat i la higiene en el treball.

10. Vid., supra nota 5.

11. En aquest sentit, entre d'altres, les SAP La Rioja 31-07-2001 (Jur. 311793; Pres. Santiesteban Ruiz) i la STS 29-07-2002 (Ar. 8826; Pres. Giménez García).

penalment protegit en el delict contra la seguretat i la higiene en el treball, «oblida» que tot bé jurídic, per tal d'aconseguir la consideració d'interès jurídic penalment protegit ha de prendre de referent un bé juridicopenal de caràcter individual, és a dir, ha de garantir la autorealització de l'individu en societat. Per aquest motiu opino que la legitimació de la intervenció penal en matèria de prevenció de riscos laborals passa inexorablement per la protecció d'un bé juridicopenal de caràcter supraindividual, com és la seguretat i la confiança dels treballadors en el manteniment dels riscos laborals dins dels nivells de risc permesos, no com una finalitat en si mateix, sinó com un mitjà per garantir el lliure desenvolupament de la personalitat del treballador en un àmbit tan crucial de la vida social com l'activitat laboral. Ara bé, arribats a aquest punt cal determinar les raons que justifiquen la creació d'aquest bé jurídic, és a dir, hem d'analitzar si aquest interès compleix els requisits que s'exigeixen a tot bé jurídic per convertir-se en un bé juridicopenal.

3. LA PREVENCIÓ DE RISCOS LABORALS COM A OBJECTE JURÍDIC MEREIXEDOR DE PROTECCIÓ PENAL: DANY SOCIAL, REFERENT INDIVIDUAL I CONSAGRACIÓ CONSTITUCIONAL

Per a què un bé jurídic es converteixi en un bé juridicopenal cal que es tracti d'un bé «mereixedor» de protecció penal, és a dir, cal determinar respecte a quines realitats especialment valorades és just fer ús de la protecció penal,¹² o en altres paraules hem de dilucidar quines característiques ha de reunir una «realitat positivament valorada» per mereixer la protecció penal. Sobre aquesta qüestió, la doctrina majoritària entén que són tres les característiques que han de concórrer en general per a què un interès sigui mereixedor de la tutela penal i, per tant, per a què en particular la seguretat i la higiene en el treball esdevinguin un interès digne de protecció penal:

- a) el dany social de la conducta;¹³
- b) l'existència d'un referent individual, i
- c) la seva consagració directa o indirecta en el text constitucional.

Tots aquests són requisits que concorren en la prevenció de riscos laborals i el converteixen així en un bé jurídic mereixedor de tutela penal. Així, en primer lloc, només cal que ens fixem en els alts índexs de sinistralitat que es registren en el nostre mercat de treball per percebre l'enorme dany d'aquestes conductes.¹⁴

12. En aquest sentit, entre d'altres, Silva, Jesús-María (1992, p. 288).

13. Característica que té l'origen en les concepcions sociològiques i funcionalistes del bé jurídic, concepcions que amb la finalitat de rescatar el bé jurídic de l'abstracció a la qual el va conduir el neokantisme, van posar èmfasi en la dimensió social del bé jurídic, i que defensaven que tan sols es poden protegir penalment aquells interessos que són necessaris per garantir la conservació de l'ordre social. En aquest sentit, entre d'altres, Silva, Jesús María (1992, p. 268 i seg.) amb nombroses referències bibliogràfiques.

14. Dany social que, com destaca Corcoy, Mirentxu (1999, p. 222) exigeix una resposta, precisament, per part d'un ordenament de naturalesa pública com el penal.

Sinistralitat que és part de l'origen del canvi d'actitud que s'observa actualment, tant en la societat com en l'Estat, respecte a la necessitat d'introduir totes les mesures de seguretat que calgui per mantenir els riscos laborals dins dels nivells socialment tolerables. En segon lloc, hi ha l'ineludible referent individual que tot bé jurídic requereix per convertir-se en un bé juridicopenal, ja que la protecció penal de la seguretat i la confiança dels treballadors en el manteniment dels riscos laborals dins dels nivells permesos garanteix, en última instància, la lliure participació de la persona del treballador en l'entorn laboral. I en tercer lloc, la seguretat i la higiene en el treball ha rebut un reconeixement manifest en l'art. 40.2 CE,¹⁵ referència que juntament amb els art. 15 i 43.1 conformen la seva dimensió constitucional.

En efecte, les informacions que dia rere dia es repeteixen en els mitjans de comunicació sobre les nombroses morts i lesions que es registren en el nostre mercat laboral i que han col·locat, desgraciadament, Espanya al capdavant dels països europeus amb l'índex més alt de sinistralitat laboral,¹⁶ han generat una sensibilització especial de la societat en general i del col·lectiu dels treballadors en particular —que es reflecteix en la preocupació mostrada pels seus representants legals, els sindicats— respecte a la necessitat d'introduir totes aquelles mesures de protecció que calguin per garantir la seguretat dels treballadors durant la seva prestació laboral, preocupació que s'ha projectat sobre tots els poders de l'Estat. Així, en primer lloc, sobre el poder executiu, que en l'àmbit estatal i autonòmic ha promogut importants campanyes publicitàries adreçades a conscienciar la ciutadania sobre la necessitat de reduir els índexs de sinistralitat a partir de la prevenció de riscos laborals, ha intensificat la seva funció fiscalitzadora i sancionadora a través de la Inspecció de Treball i comencen a crear-se fiscalies especialitzades en matèria de seguretat i higiene en el treball, igual que va passar en matèria de protecció penal mediambiental. En segon lloc, sobre el poder legislatiu, que ha multiplicat la seva activitat legislativa en aquest sector fins al punt de crear un autèntic sistema de drets i obligacions en matèria de prevenció de riscos laborals, la infracció dels quals comporta tot un seguit de responsabilitats civils, administrativolaborals i penals. I, en tercer lloc, sobre el poder judicial, que a conseqüència de tot el que s'ha exposat anteriorment ha intensificat la seva activitat jutjadora tant en la jurisdicció laboral, a través de la imposició del recàrrec de prestacions i les sancions administrativolaborals

15. Precepte que juntament amb els art. 15 i 43.1 CE en els quals es reconeix respectivament el dret fonamental a la vida i la integritat física de la persona i el dret a la protecció de la salut, conformen la dimensió constitucional de la seguretat i la higiene en el treball.

16. Com destaquen la STSJ Catalunya 21-06-1996 (AA 716; Pres. Pico Lorenzo) en la qual s'assenyala com «... es un hecho notorio que España ocupa un puesto preeminente en un ámbito nada positivo como es la producción de accidentes de trabajo en los Estados Miembros de la Unión Europea constituyendo la disminución de tal siniestralidad uno de los retos actuales...» (FJ 2n) i la STS 5-09-2001 (Ar. 8340; Pres. Delgado Barrio) en la qual s'afirma «... en el ámbito de las relaciones laborales la actividad empresarial genera múltiples riesgos de producción de daños en los trabajadores, lo que constituye uno de los problemas más graves en todos los países industrializados: los accidentes de trabajo. Ello requiere una legislación protectora del trabajador muy minuciosa en cuanto que regula todas y cada una de las actividades empresariales con mandatos y prohibiciones específicas tendentes a reducir al mínimo posible estos hechos que tan graves daños producen en los afectados y en sus familias, y en definitiva en toda la sociedad...» (FJ 4t).

com en la jurisdicció penal per mitjà de l'aplicació del fins fa ben poc «inexistent» delictes contra la seguretat i la higiene en el treball.¹⁷ Totes aquestes mesures constitueixen una resposta a «l'obligació» que pesa sobre l'Estat de garantir un plus de protecció a aquells col·lectius que, com els treballadors o consumidors, es troben en una situació d'inferioritat que els fa més proclius a ser danyats¹⁸ o, més concretament, una manifestació més de la confluència de l'Estat liberal i l'Estat social en l'actual fórmula d'equilibri que presideix la nostra Constitució: l'Estat social i democràtic de dret (art. 1.1 CE). Fórmula que opino que estaria en l'origen de la conversió que actualment ha experimentat l'ordenament penal, en el qual s'ha passat de protegir béns essencialment personals com la vida, la integritat física, la salut, la llibertat i la propietat, tendents a assegurar la indemnitat de l'individu davant d'agressions externes, a prestar igualment atenció a la tutela de béns juridicopenals supraindividuals,¹⁹ com la seguretat del trànsit, la salut dels consumidors o la seguretat i la higiene dels treballadors, amb la finalitat de garantir la llibertat de l'individu com a ésser social, és a dir, l'autorealització de l'individu en societat.²⁰

Certament, en l'actual «societat del risc» l'Estat no es pot limitar a garantir a l'individu uns espais d'autonomia que impedeixin la ingerència de tercers en la seva esfera de llibertat amb el reconeixement «formal» d'un seguit de drets en el seu favor, sinó que ha de garantir el desenvolupament lliure i efectiu de la seva personalitat en la societat, a partir de l'establiment de tots aquells mecanismes que permetin la seva participació en unes condicions d'igualtat material. Entre aquests mecanismes ocupa una posició destacada la creació dels béns juridicopenals supraindividuals i la seva tutela a través dels delictes de perill. Això no significa que propugni una defensa de la protecció dels béns juridicopenals supraindividuals com a mitjà per assegurar l'estabilitat del sistema social —pròpia d'un Estat social totalitari—, sinó com un mecanisme més per garantir el desenvolupament efectiu de l'individu en la societat i que posi una atenció especial a aquells grups socials que pel fet de trobar-se en una franca situació de desigualtat necessiten un plus de protecció.²¹

Això seria precisament el que passaria en el marc de la protecció penal de la seguretat i la higiene en el treball, on el legislador, amb la finalitat de proporcionar

17. Si bé entenc que la delimitació incorrecta políticocriminal de la conducta típica efectuada pel legislador ha comportat en general una aplicació formal judicial del delictes més preocupada per calmar consciències i garantir la reparació del treballador que a realitzar una estricta i ponderada interpretació dels diferents elements que el formen.

18. En aquest sentit, Corcoy, Mirentxu (1999, p. 208 i seg., 1996, p. 249 i seg.).

19. Si bé es pot apuntar com un important sector de la doctrina juridicopenal actual, principalment els autors inclosos en la denominada Escola de Frankfurt, segueixen reivindicant el necessari retorn del dret penal al «vell, bo i sa» dret penal liberal, tot ignorant aquesta transformació.

20. Són diversos els autors que en la nostra doctrina entenen que la intervenció del dret penal en àmbits com el medi ambient, les relacions econòmiques, la responsabilitat pel producte... no és més que una manifestació del pas de l'Estat de dret a l'Estat social i democràtic de dret, en què no solament es protegeix la igualtat formal sinó especialment la igualtat material. En aquest sentit, entre d'altres, Arroyo, Luis (1997, p. 2 i 9); Carbonell, Juan Carlos (1999, p. 78 i seg.); Díez, José Luis (1997, p. 18); Gracia, Luis (2002, p. 394, nota 282) amb àmplies referències a la doctrina constitucionalista; Martínez-Buján, Carlos (2002, p. 430).

21. En aquest sentit, entre d'altres, Corcoy, Mirentxu (1999, p. 140 nota 290); de la Mata, Norberto (1996, p. 42 i seg.).

una tutela addicional al col·lectiu format pels treballadors, intentaria reequilibrar la situació d'inferioritat en què es troben respecte a l'empresari a conseqüència de la dependència i la subordinació derivades del contracte laboral; al mateix temps, crearia un bé juridicopenal supraindividual com la seguretat i la confiança en el manteniment dels riscos laborals dins dels nivells permesos, amb el qual es podria garantir una llibertat i igualtat efectiva i real als treballadors en el decurs de la seva prestació laboral en favor de l'empresari. Un bé juridicopenal que, com molt encertadament ha assenyalat un sector doctrinal, troba el seu últim fonament legal en l'art. 9.2 CE en el qual s'insta els poders públics a remoure tots aquells obstacles que limitin la participació dels individus en condicions d'igualtat real, ja que això constitueix la premissa bàsica per garantir el lliure desenvolupament de la seva personalitat durant l'acompliment de la seva feina.²²

Això no obstant, i tenint en compte que la dimensió social de la prevenció de riscos laborals és imprescindible, podem destacar que és insuficient, com a criteri sobre el qual construir la seva protecció penal, si no va acompanyat de l'imprescindible referència individual que requereix tot bé jurídic per convertir-se en un bé juridicopenal, ja que com ha destacat la doctrina de forma unànime, tan sols es poden protegir penalment els béns jurídics que constitueixen un instrument necessari per garantir el lliure desenvolupament de tot individu en la vida social.²³ Doncs bé, aquest requisit no planteja cap problema en l'àmbit de la protecció penal de la seguretat i la higiene en el treball, ja que al meu entendre, per mitjà de la protecció de la seguretat i la confiança dels treballadors en el manteniment dels riscos laborals es garanteix en última instància el desenvolupament lliure de la personalitat del treballador en un àmbit de la vida social tan important com és l'activitat laboral. De la mateixa manera que si protegim la seguretat i la confiança dels consumidors en el fet que els productes que estan a la seva disposició en el mercat no constitueixen un perill per a la seva vida i salut, es garanteix en última instància la seva participació lliure en l'àmbit del consum (art. 363 CP)²⁴ o, si tutelem la veracitat en l'oferta de productes i serveis, es garanteix en última instància la seva lliure disposició patrimonial (art. 282 CP).²⁵

Finalment, i com ja he apuntat, per a què un bé jurídic adquireixi rellevància juridicopenal no només cal que el seu menyscabament comporti un perjudici social i que tingui un referent individual, sinó que és necessari —però no suficient— que hagi rebut una plasmació expressa o implícita en el text constitucional.

22. En aquest sentit, Corcoy, Mirentxu (1999, p. 209) afirma en relació amb el delicte contra la seguretat i la higiene en el treball que constitueix una manifestació del compliment del principi d'igualtat material recollit en l'art. 9.2 CE, en virtut del qual es dispensa un tracte igual als iguals i un tracte desigual als desiguals de «forma que finalment tots estiguin igualment protegits i a tots se'ls exigeixi el mateix nivell d'esforç».

23. En aquest sentit, entre d'altres, Mir, Santiago (1976, p. 139 i seg.) el qual segueix Calliess en aquest punt; Terradillos, Juan (1981, p. 136 i seg.); Gómez, José Manuel (1983, p. 99); Portilla, Guillermo (1989, p. 745 i seg.); Silva, Jesús-Maria (1992, p. 270 i seg.); Corcoy, Mirentxu (1999, p. 182 i seg.).

24. En aquest sentit, entre d'altres, Corcoy, Mirentxu (1996, p. 249 i seg., 1999, p. 227 i seg.).

25. En aquest sentit, entre d'altres, De Vicente, Rosario (2000): *Infracciones y sanciones en materia de consumo*, Madrid: Tecnos, p. 55; Muñagorri, Ignacio (1998): *La protección penal de los consumidores frente a la publicidad engañosa*, Granada: Comares, p. 73 i seg.

Exigència que sens dubte compleix l'interès que aquí analitzem, ja que en l'art. 40.2 CE s'insta els poders públics a vetllar per la seguretat i la higiene dels treballadors. Aquest precepte ha estat desenvolupat pel legislador ordinari en la Llei de prevenció de riscos laborals i juntament amb els art. 15 i 43.1 CE conformen l'anomenada dimensió constitucional de la seguretat i la higiene en el treball. Dimensió constitucional de la prevenció de riscos laborals que si bé constitueix un dels elements sobre el qual s'ha fonamentat la intervenció penal,²⁶ cal no sobrevalorarlo en excés perquè, com ha apuntat un significatiu sector doctrinal, en general la consagració constitucional d'un interès compleix una funció de caràcter negatiu, en el sentit que tan sols els interessos que directament o indirectament s'hagin consagrat en el text constitucional podran ser objecte de protecció penal.²⁷

4. LA PREVENCIÓ DE RISCOS LABORALS COM UN OBJECTE JURÍDIC NECESSITAT DE PROTECCIÓ PENAL

A fi que un interès esdevingui un bé digne de protecció penal no solament ha de complir els diferents requisits derivats del principi de mereixement de pena sinó que ha de superar els principis derivats del principi de necessitat de pena (*Strafbedürftigkeit* o *Strafbedürfnis*). Principis aquests últims que atenen tant a la intensitat dels atacs dirigits al bé jurídic (principis d'intervenció mínima,²⁸ fragmentarietat²⁹ i subsidiarietat)³⁰ com a l'eficàcia de la tutela penal en relació amb la

26. En efecte, tots els autors que en la nostra doctrina han tractat la qüestió de la protecció penal de la seguretat i la higiene en el treball s'han ocupat, en major o menor mesura, de la seva dimensió constitucional (art. 15, 40.2 i 43.1 CE) a fi de legitimar la intervenció penal en aquest sector de l'ordenament jurídic. En aquest sentit, en la doctrina jurídicopenal, entre d'altres, Arroyo, Luis (1981, p. 49 i seg.); *el mateix*, (1988, p. 154 i seg.); Lascurain, Juan Antonio (1994, p. 188 i seg.); Aguado, Sara (2002, p. 110 i seg.) en la doctrina jurídicolaboral, entre d'altres, Barbancho; Rivas; Purcalla, «La responsabilitat penal ...», p. 24. Dimensió constitucional a la qual també han fet referència la jurisprudència penal, entre d'altres, les SSAP Guadalajara 25-06-1998 (Ar. 3418; Pres. Serrano Frías; FJ 1r); Barcelona 4-05-2001 (Jur. 234501; Pres. Gimeno Jubero; FJ 2n).

27. En aquest sentit, entre d'altres, Octavio de Toledo i Ubieto, Emilio (1990, p. 10 i seg.); Mir, Santiago (1991, p. 210 i seg.); Silva, Jesús María (1992, p. 273 i seg.); Méndez, Cristina (1993, p. 26 i seg.); Corcoy, Mirentxu (1999, p. 179 i seg.).

28. Amb l'expressió *intervenció mínima* fa referència la doctrina a la idea que la intervenció penal ha d'utilitzar-se únicament en aquells casos en què sigui imprescindible per garantir la protecció de la societat. Idea que respon al criteri que la pena solament és admissible quan no existeix un altre «mal menor», ja que si existís, la intervenció penal seria il·legítima en infringir aquest principi políticocriminal. En aquest sentit, entre d'altres, Mir, Santiago (1976, p. 124 i seg.); Silva, Jesús María (1992, p. 246 i seg.).

29. Amb l'expressió *caràcter fragmentari del dret penal* la doctrina al·ludeix al fet que únicament es poden castigar penalment aquelles modalitats d'atac més greus contra els béns jurídics mereixedors de tutela penal. La qual cosa significa, a *sensu contrario*, que la intervenció penal serà políticocriminalment il·legítima en aquells supòsits en què el tipus penal incrimini tan sols les conductes menys lesives per al bé jurídicopenal protegit. Principi que adquireix una especial importància en l'àmbit dels delictes contra béns jurídicopenals supraindividuals, ja que la seva incidència sobre sectors on hi ha una duplictat sancionadora (sanció penal - sanció administrativa/laboral/mercantil) aconsella una major concreció de la conducta típica i la no punició de la temptativa i la comissió imprudent. En aquest sentit, entre d'altres, Silva, Jesús María (1992, p. 290); Corcoy, Mirentxu (1999, p. 187 i 271 i seg.).

30. Expressió amb què es fa referència al fet que s'ha de descartar la utilització de la sanció penal en aquells supòsits en què es pot aconseguir el mateix efecte preventiu per mitjà d'altres mecanismes

resta d'instruments presents en d'altres sectors de l'ordenament jurídic (principis d'eficàcia i utilitat de la intervenció penal)³¹ i que hem de tenir presents per tal de legitimar la intervenció penal en la protecció de la prevenció de riscos laborals.

4.1 L'eficàcia i la utilitat dels mecanismes extrapenals existents en matèria de prevenció de riscos laborals: rescissió contractual, responsabilitat civil, sancions administrativolaborals i recàrrec de prestacions

La primera qüestió que cal abordar per justificar la intervenció penal en l'àmbit de la prevenció de riscos laborals està determinada per la necessitat de dilucidar fins a quin punt és més eficaç la protecció penal respecte al conjunt de mecanismes extrapenals presents en la normativa en matèria de seguretat i higiene en el treball, ja que la major eficàcia d'aquests últims comportarà *de facto* la il·legimitat de la intervenció penal.

L'ordenament jurídic extrapenal compta amb quatre mecanismes per garantir aquesta protecció: la rescissió del contracte per part del treballador (art. 50.1 ET), la responsabilitat civil dels danys causats, les sancions administrativolaborals previstes en la LISOS i, a l'últim, l'anomenat recàrrec de prestacions de la seguretat social que recull l'art. 123 LGSS. Tots aquests mecanismes, al meu entendre, no garanteixen una protecció eficaç de la seguretat i de la confiança dels treballadors en el manteniment dels riscos laborals dins dels nivells permesos, pels arguments que tot seguit exposaré.

El primer dels mecanismes enumerats és ineficaç perquè la situació de dependència i subordinació en què es troba el treballador respecte a l'empresari a conseqüència del vincle contractual que els uneix, condueix el primer a no utilitzar mai la possibilitat que li confereix l'ordenament laboral de rescindir el contracte de treball en els supòsits en què l'empresari incompleixi l'obligació de garantir la seguretat i la salut dels seus treballadors establerta i concretada respectivament en els art. 14.2 i 16-28 LPRL.

D'altra banda, el mecanisme de la responsabilitat civil pels danys causats al treballador com a conseqüència de l'incompliment del deure general de seguretat que pesa sobre l'empresari tampoc no garanteix una tutela eficaç de la seguretat dels treballadors, i això per diversos motius. En primer lloc, perquè en tractar-se d'una responsabilitat de naturalesa civil és susceptible d'assegurament, de tal manera que els successius augments de les primes que comportin els accidents laborals seran repercutits sobre el preu final del producte o servei i, per tant, sufra-

menys lesius per als drets fonamentals de la persona com, per exemple, les infraccions administratives o civils, o fins i tot, les mesures estatals de política social. Principis que alguns inclouen en el marc del principi d'intervenció mínima, entre d'altres, Silva, Jesús María (1992, p. 247) i que d'altres denominen principi d'*ultima ratio*, Muñoz, Francisco (1975, p. 60 i seg.).

31. D'altra banda els principis d'utilitat i eficàcia del dret penal integren l'altra vessant del principi de necessitat de pena, amb els quals es fa referència al fet que la protecció penal és més eficaç que la resta d'instruments existents. I això significa, a *sensu contrario*, que la intervenció serà il·legítima en aquells supòsits en què aquesta no garanteixi una tutela millor del bé juridicopenal protegit.

gats per la mateixa societat en conjunt. En segon lloc, perquè si bé és cert que la responsabilitat civil pot complir una funció preventiva, no és menys cert que compleix essencialment una funció reparadora o compensadora del treballador. I en tercer lloc, perquè en moltes ocasions la necessitat de rebre la indemnització per part del treballador el farà negociar amb l'empresari, la qual cosa tancarà la via d'un possible procediment penal.

No considero igualment que les diferents mesures imposades per l'Administració, que tendeixen a sancionar el catàleg d'infraccions administrativolaborals previstes en els art. 11-13 LISOS, garanteixin una tutela eficaç de la seguretat i la confiança dels treballadors, i això per diverses raons. Primer de tot, perquè la sanció prevista per excel·lència —la multa administrativa— no disposa de la força estigmatitzadora que té la pena i, a més, pot ser senzillament inclosa en el corresponent balanç de despeses de l'empresa i finalment repercutida sobre el consumidor o l'usuari del producte o servei. En segon lloc, perquè la mateixa Administració, a través de la Inspecció de Treball, controla i determina les empreses que finalment seran sancionades (principi d'oportunitat). I finalment, perquè aquelles sancions accessòries que podrien ser més eficaces per protegir la seguretat i la salut dels treballadors, és a dir, la pèrdua de la possibilitat de contractar i subcontractar amb les administracions públiques, la paralització de l'activitat o el tancament definitiu de l'empresa infractora, són utilitzades molt poques vegades pels costos socials que comporten (per exemple, pèrdua de llocs de treball, descens del consum...).

Finalment, tampoc no considero que el recàrrec de prestacions de la seguretat social no pugui garantir aquesta tutela, ja que si considerem que té una naturalesa essencialment reparadora ens planteja, respectivament, els mateixos problemes que la responsabilitat civil; si, al contrari, creiem que té una naturalesa fonamentalment sancionadora ens suscita els mateixos problemes que la responsabilitat administrativolaboral, i si ens decanem finalment per entendre que té una naturalesa mixta reparadora i sancionadora ens planteja els problemes suscitats per l'una i per l'altra.

Tanmateix, la protecció penal de la prevenció de riscos laborals i la imposició als seus autors d'una pena privativa de llibertat pot assegurar, segons el meu parer, una protecció més eficaç de la seguretat i la confiança dels treballadors en el control dels riscos laborals dins dels nivells permesos. En efecte, a diferència de la responsabilitat civil o la facultat rescissòria prevista en l'art. 50.1 ET, la intervenció del dret penal intensifica la dimensió jurídicopública de la seguretat i la salut dels treballadors, impedeix que la persecució de les conculcacions de les obligacions empresarials en aquesta matèria quedi en mans dels particulars, és a dir, dels propis treballadors,³² i constitueix un menor cost econòmic per al treballador, en la mesura que l'acusació pot ser assumida únicament pel Ministeri Públic. Per la seva part, a diferència del dret administrativolaboral sancionador, el procés penal obert a conseqüència de la comissió d'un delicte contra la seguretat i la higiene en el

32. En aquest sentit, amb caràcter general, Silva, Jesús María (2001, p. 155).

treball pot assegurar una major imparcialitat en el procediment sancionador,³³ pot evitar que l'Administració en l'exercici del principi d'oportunitat processal castigui o eximeixi de tota responsabilitat un mateix supòsit en funció de les circumstàncies concurrents,³⁴ i pot garantir una eficàcia preventiva més gran, ja que la imposició d'una pena privativa de llibertat i, en especial, el mateix procés penal contenen una càrrega estigmatitzadora per a l'autor del delictes que ni la sanció administrativolaboral ni el desenvolupament del procediment iniciat per a la seva determinació no tenen.³⁵

És més, la intervenció penal per mitjà del delictes de perill no sols pot resultar més eficaç que els esmentats instruments extrapenals en la protecció de la prevenció de riscos laborals, sinó també pel que fa als clàssics delictes d'homicidi i lesions imprudents recollits respectivament en els art. 142 i 152 CP. En efecte, si partim de l'assumpció per part de l'Estat d'una determinada «concepció utilitarista del dret penal» en la incriminació de noves conductes,³⁶ es pot afirmar que els delictes de perill en general i el delictes contra la seguretat i la higiene en el treball en particular poden garantir una disminució dels elevats costos econòmics pel pagament de les diferents prestacions socials derivades d'un accident de treball; així mateix, i el que és més important, poden garantir la imposició als seus possibles autors d'una pena menys onerosa que la prevista en els clàssics delictes d'homicidi i lesions imprudents i l'existència d'un instrument més a través del qual impedir la conculcació d'uns béns juridicopenals tan fonamentals per a la persona del treballador com la seva vida, integritat física i salut.

Ara bé, si bé és cert *de lege ferenda* que la protecció penal de la prevenció de riscos laborals és necessària ateses les limitacions dels diversos mecanismes previstos en el dret administratiu, laboral i civil per reduir els elevats índexs de sinistralitat registrats en el nostre mercat laboral, no és menys cert que la configuració de l'actual delictes contra la seguretat i la higiene en el treball com un delictes de perill concret, l'absència d'una autèntica coordinació amb alguns dels il·lícits administrativolaborals recollits en la LISOS i la incriminació de la comissió imprudent (art. 317 CP) li han restat eficàcia preventiva i han deslegitimats, en certa mesura, la seva intervenció en aquest àmbit de l'ordenament juridicolaboral.

Així, en primer lloc, i malgrat que el legislador del CP 1995 ha eliminat molt encertadament la referència a la «infracció greu de les normes reglamentàries» que conté l'anterior art. 348 bis a), la introducció en l'actual art. 316 CP d'un resultat de perill «greu» ha augmentat els problemes probatoris propis dels delictes de perill

33. En aquest sentit, entre d'altres, Silva, Jesús María (2001, p. 155). Plantejament que segueix Martínez-Buján, Carlos (2002, p. 407).

34. En aquest sentit, entre d'altres, Arroyo, Luis (1997, p. 6 nota 26). Si bé a aquest efecte cal que s'intensifiquin en la línia iniciada per la Instrucció de l'FGE 1/2001 els canals d'informació entre la Inspecció de Treball i el Ministeri Fiscal amb la finalitat de neutralitzar l'interès de la pròpia Administració en la persecució o no de determinats comportaments lesius per a la seguretat i la confiança dels treballadors.

35. Això explica l'èmfasi que alguns autors fan en la necessitat que en l'àmbit dels delictes socioeconòmics no s'imposin únicament penes de multa i es sancioni penalment en exclusiva les pròpies persones jurídiques. En aquest sentit, entre d'altres, Corcoy, Mirentxu (1999, p. 187).

36. En aquest sentit, Corcoy, Mirentxu (1999, p. 24).

concret.³⁷ En efecte, com molt bé ha apuntat Corcoy Bidasolo, aquesta configuració en dificultarà l'aplicació i, en conseqüència, l'eficàcia en la protecció de la prevenció dels riscos laborals per dos motius. En primer lloc, perquè en un gran nombre d'ocasions el treballador apareixerà com «l'autor» del risc, amb la qual cosa serà impossible la imputació del perill concret creat en el cas que finalment ho impedeixi amb la seva actuació. I en segon lloc, perquè la imputació d'un resultat de perill concret que consisteix a provocar als treballadors malalties a mig o llarg termini és, si més no, impossible. D'aquí que no li falti raó a l'esmentada autora quan assenyala que l'eficàcia de la intervenció penal en l'àmbit de la prevenció de riscos laborals passa inexorablement per la seva conversió en un delictes de perill abstracte, en el qual s'incriminarien aquelles conductes especialment idònies per lesionar la seguretat i la confiança dels treballadors en el desenvolupament de la seva prestació laboral en favor de l'empresari,³⁸ de la mateixa manera —afegiria jo— que en el delictes de conducció sota la influència de begudes alcohòliques es castigarien tots aquells comportaments que lesionen greument la seguretat i la confiança de les persones durant la seva participació en el trànsit viari.

D'altra banda, malgrat que la promulgació del nou Codi penal de 1995 va coincidir amb la tramitació de la LPRL —pedra angular de l'actual sistema extrapenal en matèria de prevenció de riscos laborals—, el legislador no va realitzar una coordinació adequada entre els il·lícits administrativolaborals i el delictes contra la seguretat i la higiene en el treball. Efectivament, n'hi ha prou amb fer una anàlisi succincta dels diferents il·lícits administrativolaborals que recull actualment la LISOS per comprovar que no només la conducta típica descrita en l'art. 316 CP hi coincideix —cosa que n'impossibilita la delimitació—, sinó que fins i tot semblen més greus. Delimitació que s'ha dificultat en gran manera quan el nostre legislador ha optat per la introducció de la comissió imprudent (art. 317 CP)³⁹ i ha satisfet així els «desigs» de tots aquells autors que, majoritàriament, defensaven (al meu parer incorrectament) que la seva incriminació dotaria de més eficàcia la intervenció penal en l'àmbit de la prevenció de riscos laborals.⁴⁰

4.2 La presa en consideració dels principis d'intervenció mínima, fragmentarietat i subsidiarietat en la incriminació de la prevenció de riscos laborals

Si partim de l'evidència que els delictes contra béns juridicopenals supraindividuals s'ocupa, en general, d'àmbits d'activitat ja sancionats per altres sectors de

37. En aquest sentit, Corcoy, Mirentxu (1999, p. 203).

38. En aquest sentit, Corcoy, Mirentxu (1999, p. 228).

39. En aquest sentit, Corcoy, Mirentxu (1999, p. 203).

40. En aquest sentit, entre d'altres, Arroyo, Luis (1988, p. 165); Lascurain, Juan Antonio (1994, p. 409 i seg.); Baylos Grau; Terradillos Basoco (1997, p. 123); Pérez, Mercedes (1997, p. 302); de Vicente, Rosario (2001, p. 101) que conclou que «de no haberse recurrido a la opción que hoy sigue el Código, la protección de la seguridad en el trabajo sería letra muerta».

l'ordenament jurídic (dret civil, mercantil, administratiu...) i que la prevenció de riscos laborals en particular ja és objecte de protecció per part del dret laboral, la legitimitat de la protecció penal de la seguretat i la higiene en el treball passa inexorablement per la incriminació únicament d'aquelles conductes especialment greus per a lesionar els béns juridicopenalment protegits per aquest dret i com exigeixen els principis d'intervenció mínima, fragmentarietat i subsidiarietat propis del dret penal.

En aquest sentit entenc que el legislador del CP 1995 no ha delimitat polícticriminalment de forma totalment correcta la intervenció penal en l'àmbit de la prevenció de riscos laborals, perquè si bé és cert que la posada a disposició dels treballadors dels equips de protecció individual (art. 17.2 LPRL) constitueix una de les mesures més importants per tal de preservar els béns juridicopenals protegits en l'art. 316 CP, no és menys cert que no els ha incriminat un comportament especialment lesiu com la no-paralització de l'activitat laboral, en aquells supòsits en què es comprova l'existència d'un risc greu i imminent per a la vida, la integritat física i la salut dels treballadors (art. 21 LPRL) i no ha clarificat si és típicament rellevant l'omissió de les mesures que tendeixen a garantir una formació i informació adient dels treballadors en matèria de prevenció de riscos laborals (art. 19 LPRL), en aquells casos en què aquesta ommissió comporta la posada en perill greu de la seva vida, integritat o salut. En efecte, malgrat que un important sector doctrinal defensa la possibilitat d'incloure en el concepte de «mitjans necessaris» tant el subministrament als treballadors dels equips de protecció individual i col·lectiva, com posar a la seva disposició tota la informació i formació precisa amb la finalitat de garantir-ne la utilització eficaç,⁴¹ entenc que aquesta interpretació pot ser contrària al principi de legalitat perquè suposa una interpretació extensiva en *contra de reo*, ja que opino que el terme «mitjans» fa referència únicament als mitjans materials personals i col·lectius (cinturons i ancoratges de seguretat, botes, ulleres, xarxes, baranes...) i no als mitjans de tipus immaterial com la informació i la formació. Per això, a fi de dotar de més eficàcia preventiva la intervenció penal en el marc de la prevenció de riscos laborals, proposo de *lege ferenda* la introducció d'una referència expressa a la informació i a la formació en la descripció típica que conté l'actual art. 316 CP.

Això no obstant, considero encertada la decisió del legislador del CP 1995 de no incriminar, a diferència del que estableix el seu precedent legal —art. 348 bis a)— la conducta d'exigir als treballadors el compliment efectiu de les mesures de seguretat anteriorment adoptades, en la mesura que si bé és cert que el caràcter tuïtiu i reparador característic del dret laboral aconsella l'elevació dels nivells de diligència exigits a l'empresari, que l'obliguen a vigilar l'estricta utilització per part dels treballadors dels equips de protecció individual facilitats (art. 17.2 LPRL) i a

41. En aquest sentit, entre d'altres, De Vicente, Rosario (2001, p. 89); Serrano, José Ramón (2002, p. 101); Aguado, Sara (2002, p. 194 i seg.). Plantejament que ha estat assumit igualment en algunes sentències del Tribunal Suprem i les audiències provincials, entre d'altres, la STS 12-11-1998 (Ar. 7764; Pres. Jiménez Villarejo, FJ 2n) i SAP Conca 21-02-2001 (Ar. 214; Pres. Puente Segura, FJ 4t).

preveure fins i tot les imprudències no temeràries del mateix treballador (art. 15.4 LPRL),⁴² el respecte al principi de legalitat penal, les exigències derivades del principi d'autoresponsabilitat del treballador i, especialment, els principis d'intervenció mínima, fragmentarietat i subsidiarietat propis del dret penal justifiquen la seva no-translació a aquest últim. En efecte, no podem oblidar que mentre l'incompliment d'aquestes obligacions pugui suposar la consegüent imposició d'una sanció pecuniària i el deure de reparar íntegrament els danys ocasionats al treballador, la imputació del delictes contra la seguretat i la higiene en el treball comporta la imposició sobre el responsable d'una sanció tan aflictiva com la pena privativa de llibertat.

5. A TALL DE CONCLUSIÓ

En definitiva, per bé que l'elevat índex de sinistralitat que es registra en el nostre mercat de treball i les limitacions dels instruments extrapenals recollits en la normativa extrapenal legitimen una possible intervenció del dret penal en matèria de prevenció de riscos laborals, la configuració del delictes contra la seguretat i la higiene en el treball com un delictes de perill concret, la seva coordinació deficient amb els respectius il·lícits administrativolaborals previstos en la LISOS i la incriminació de la modalitat imprudent li han restat eficàcia preventiva i han deslegitimant en certa mesura la intervenció penal en aquest àmbit de l'ordenament jurídicolaboral.

BIBLIOGRAFIA

- AGUADO, Sara. *El delito contra la seguridad en el trabajo: artículos 316 y 317 del Código Penal*. València: Tirant lo Blanch, 2002.
- ARROYO, Luis. *La protección penal de la Seguridad en el Trabajo*. Madrid: Servicio Social de Higiene y Seguridad en el Trabajo, 1981.
- ARROYO, Luis. *Manual de derecho penal del trabajo*. Barcelona: Praxis, 1988.
- ARROYO, Luis. «Derecho penal económico y Constitución». RP 1, 1997.
- BARBANCHO, Fernando; RIVAS, Pilar; PURCALLA, Miguel Ángel. «La responsabilidad penal en los delitos de riesgo o peligro contra la seguridad y salud de los trabajadores». *Tribuna Social* 99, 1999.
- BARTOMEUS, Daniel. «El artículo 316 CP. Delitos contra la seguridad y la salud en el trabajo». A: TORRECILLA, E. (coord.). *Delitos contra los derechos de los trabajadores y contra la seguridad social*. Barcelona: Bosch, 1998.
- CARBONELL, Juan Carlos. *Derecho penal: concepto y principios*. 3a ed. València: Tirant lo Blanch, 1999.
- CORCOY, Mirentxu. *Delitos de peligro y protección de bienes jurídico-penales supraindividuales*. València: Tirant lo Blanch, 1999.

42. D'aquesta manera s'admet una responsabilitat quasi objectiva o pel mer risc.

- CORCOY, Mirentxu. «Responsabilidad penal derivada del producto. En particular la regulación legal en el Código penal español: delitos de peligro». A: MIR, Santiago; LUZÓN, Diego-Manuel (dir.). *Responsabilidad penal de las empresas y sus órganos y responsabilidad por el producto*. Barcelona: Bosch, 1996.
- GÓMEZ, José Manuel. «Sobre la teoría del bien jurídico». *RFDUC*, 69, 1983.
- GRACIA, Luis. «¿Qué es modernización del Derecho Penal?». A: CEREZO MIR, L.H. Madrid: Tecnos, 2002.
- GÓRRIZ, Elena. *Protección penal de la ordenación del territorio. Los delitos contra la ordenación del territorio en sentido estricto del art. 319 CP*. València: Tirant lo Blanch, 2003.
- LASCURAÍN, Juan Antonio. *La protección penal de la seguridad e higiene en el trabajo*. Madrid: Civitas, 1994.
- MARTÍNEZ-BUJÁN, Carlos. *Derecho Penal Económico*. València: Tirant lo Blanch, 2002.
- DE LA MATA, Norberto. *Protección Penal del Ambiente y Accesoriedad Administrativa*. Barcelona: Cedecs, 1996.
- MÉNDEZ, Cristina. *Los delitos de peligro y sus técnicas de tipificación*. Madrid: Centro de Estudios Judiciales, 1993.
- MIR, Santiago. *Introducción a las bases del Derecho penal*. Barcelona: Bosch, 1976.
- MIR, Santiago. «Bien jurídico y bien jurídico-penal como límites del *ius puniendi*». *EPCr* XIV, 1991.
- MUÑAGORRI, Ignacio. *La protección penal de los consumidores frente a la publicidad engañosa*. Granada: Comares, 1998.
- NAVARRO, FERNANDO. *Los delitos contra los derechos de los trabajadores*. València: Tirant lo Blanch, 1998.
- OCTAVIO DE TOLEDO; UBIETO, Emilio. «Función y límites del principio de exclusiva protección de bienes jurídicos». *ADPCP*, 1990.
- PORTILLA, Guillermo. «Principio de intervención mínima y bienes jurídicos colectivos». *CPC* 39, 1989.
- RIVERO, JUAN. «Responsabilidades penales de la empresa en materia de prevención de riesgos laborales». *AL* 3, 1996.
- SERRANO-PIEDCASAS, José Ramón. «La responsabilidad penal del empresario, personal técnico y de los servicios de prevención en los delitos contra la seguridad e higiene en el trabajo». *RP* 10, 2002.
- SILVA, Jesús-María. *Aproximación al Derecho penal contemporáneo*. Barcelona: Bosch, 1992.
- SUBIJANA, Ignacio. «Prevención de riesgos laborales y Derecho penal». *RPJ* 64, 2001.
- TERRADILLOS, Juan. «La satisfacción de necesidades como criterio de determinación del objeto de tutela jurídico-penal». *RFDUC* 63, 1981.
- TERRADILLOS, Juan. «Delitos contra los derechos de los trabajadores (I)». A: *Empresa y delito en el nuevo Código Penal*. Madrid: CDJ, 1997.
- DE VICENTE, Rosario. *Infracciones y sanciones en materia de consumo*. Madrid: Tecnos, 2000.
- DE VICENTE, Rosario. *Seguridad en el trabajo y Derecho penal*. Barcelona: Bosch, 2001.